

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΩΣ ΠΡΟΣ
ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ:
Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ
ΣΕ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΥΣ
ΜΑΘΗΤΕΣ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Δημήτρης Πνευματικός¹ και Νίκος Μακρής²

*¹Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & ²Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο
Θράκης*

Περίληψη. Η μελέτη αυτή είχε ως βασικό στόχο τη διερεύνηση της επίδρασης που ασκεί το πολιτισμικό πλαίσιο στις εννοιολογικές αλλαγές που παρατηρούνται στην έννοια του Θεού όπως την κατακτούν Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι μαθητές δημοτικού σχολείου. Οι 128 Χριστιανοί και 122 Μουσουλμάνοι μαθητές και μαθήτριες δημοτικών σχολείων, ηλικίας 7-12 ετών, οι οποίοι συμμετείχαν στην έρευνα, ζωγράρισαν σε ένα φύλλο χαρτιού Α4 το σπίτι τους και το σπίτι του Θεού/Αλλάχ. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι μαθητές των δύο ομάδων ξεκινούν από την ίδια αφετηρία, που βασίζεται στην οντολογία του Θεού (ο Θεός είναι άνθρωπος στη γη), και ακολουθούν την ίδια εξελικτική κατεύθυνση κατά την πορεία της εννοιολογικής αλλαγής (ο Θεός είναι άνθρωπος - ψυχή που ζει στον ουρανό, ο Θεός είναι πνεύμα). Ωστόσο, η επιλογή του σχεδίου που αποδίδει την έννοια του Θεού φάνηκε να είναι πολιτισμικά προκαθορισμένη. Διαφορές παρατηρήθηκαν, επίσης, και ως προς το χρόνο εμφάνισης της εννοιολογικής αλλαγής.

Λέξεις κλειδιά: Έννοια του Θεού, Εννοιολογική αλλαγή, Πολιτισμικές επιδράσεις.

Διεύθυνση: Δημήτρης Πνευματικός, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τ.Θ. 21, 531 00 Φλώρινα. Τηλ.: 2310-991104. E-mail: dpnevmat@eled-fl.auth.gr

Διεύθυνση: Νίκος Μακρής, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Νέα Χηλή, 681 00 Αλεξανδρούπολη. Τηλ.: 25510-30008. E-mail: nmakris@eled.uth.gr

Τα τελευταία χρόνια οι ψυχολόγοι προσπαθούν να κατανοήσουν τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται και αναπαρίσταται η γνώση κατά την πορεία της ανθρώπινης ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, ερευνούν πώς οι υπάρχουσες δομές της γνώσης μεταβάλλονται εξαιτίας της εμφάνισης νέων γνώσεων στο προσκήνιο της συνείδησης. Είναι προφανές ότι η θεωρητική και εμπειρική διερεύνηση του ερωτήματος αυτού αποτελεί θεμελιώδες ζήτημα για μια ολοκληρωμένη θεώρηση της μάθησης με σημαντικές συνέπειες για τη θεωρία της διδασκαλίας.

Η προσέγγιση αυτή μελετά το φαινόμενο της κατάκτησης της γνώσης στα πλαίσια εξειδικευμένων τομέων γνώσης. Με αυτόν τον τρόπο αποφεύγεται η αναγωγή των αλλαγών, οι οποίες παρατηρούνται κατά τη διαδικασία απόκτησης της γνώσης στους εξειδικευμένους τομείς γνώσεων, σε γενικούς και κοινούς τρόπους σκέψης, οι οποίοι, όπως υποστήριζε ο Piaget (1950), χαρακτηρίζονται από ποιοτικά διαφορετικές δομές. Μέσα σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο οι αλλαγές στην παιδική σκέψη περιγράφονται με τους ίδιους όρους με τους οποίους περιγράφεται η ανάπτυξη της επιστημονικής γνώσης: *εννοιολογική αλλαγή* και *αντικατάσταση θεωρίας*. Ο όρος "*εννοιολογική αλλαγή*" στο συγκεκριμένο πλαίσιο μπορεί να αναφέρεται τόσο στις διεργασίες οι οποίες συμβάλλουν στην αλλαγή, όσο και στο αποτέλεσμα της αλλαγής αυτής (Chi, Slotta, & de Leeuw, 1994).

Η πλειονότητα των σχετικών ερευνητικών δεδομένων, τα οποία αφορούν την απόκτηση της γνώσης σε εξειδικευμένους τομείς γνώσης, προέρχεται από τομείς γνώσεων, όπως η φυσική, η αστρονομία, η βιολογία, τα μαθηματικά, αλλά και από τις κοινωνικές επιστήμες. Τα μέχρι σήμερα ερευνητικά δεδομένα εντοπίζουν διαφορές στην ανάπτυξη διαφορετικών τομέων γνώσης (πρβλ. Limon, 2002 για διαφορές μεταξύ θετικών επιστημών και της ιστορίας). Επιπροσθέτως, οι απαντήσεις σε βασικά ερωτήματα που αφορούν τους τρόπους κατάκτησης της γνώσης είναι διαφορετικές, και μερικές φορές διαμετρικά αντίθετες, όταν επιχειρείται να απαντηθούν με βάση ερευνητικά δεδομένα τα οποία προέρχονται από διαφορετικούς τομείς γνώσεων. Τα ερωτήματα αυτά αφορούν, για παράδειγμα, τη συνύπαρξη των απλοϊκών και αφελών ιδεών με τις νέες γνώσεις (Gunstone & Mitchell, 1997. Wiser & Amin, 2001), ή τις παρανοήσεις που παρατηρούνται όταν προσφέρεται στους μαθητές η νέα γνώση (Limon, 2001). Δικαίως η Caravita (2001) αναρωτιέται μήπως η μελέτη της εννοιολογικής αλλαγής σε άλλους

τομείς γνώσεων (όπως, για παράδειγμα, είναι ο τομέας της μουσικής ή της εκπαίδευσης στην τέχνη), θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια αναθεώρηση του ζητήματος της εννοιολογικής αλλαγής, η οποία να έχει προεκτάσεις στη γενική θεωρία για τις νοητικές διεργασίες. Έτσι, κοινή πεποίθηση μεταξύ των ερευνητών της περιοχής αυτής είναι ότι για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο πραγματοποιούνται οι εννοιολογικές αλλαγές απαιτείται η μελέτη της εννοιολογικής αλλαγής να επεκταθεί και σε άλλους τομείς γνώσης. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας η παρούσα εργασία επιχειρεί τη μελέτη της εννοιολογικής αλλαγής στο θρησκευτικό τομέα γνώσης. Ιδιαίτερα, το ενδιαφέρον της εργασίας αυτής επικεντρώνεται στη θεμελιώδη για κάθε θρησκευτικό σύστημα πεποιθήσεων έννοια, την έννοια του Θεού.

Η έννοια του Θεού στα παιδιά

Η μελέτη της έννοιας του Θεού έχει ιστορία ενός περίπου αιώνα. Οι ερευνητές ενδιαφέρονταν, κυρίως, να αποδείξουν ότι η έννοια του Θεού στα παιδιά είναι διαφορετική από αυτή των ενηλίκων ή των ειδικών, επειδή περιορίζεται από τα γενικά ποιοτικά χαρακτηριστικά της σκέψης – παρόμοια με αυτά τα οποία περιγράφει ο Piaget (1950) – τα οποία αντιστοιχούν στην ηλικία τους (Babin, 1965. Bunnell, 1965. Deconchy, 1965, 1967. Elkind, 1961. Goldman, 1964. Graebner, 1964. Heller, 1986. Nye & Carlson, 1984. Pitts, 1976. Roof & Roof, 1984) ή από τις εξειδικευμένες γνωστικές ικανότητες, τις οποίες περιγράφουν οι νεο-πιαζετικές θεωρίες (Πνευματικός, 1993, 1995). Κάποιοι άλλοι ερευνητές προερχόμενοι από τη φροϋδική παράδοση, προσπάθησαν να εντοπίσουν τη σχέση μεταξύ της εικόνας του Θεού και της εικόνας των φυσικών ή ιδεατών γονέων (Godin, 1985. Larson, & Knapp, 1964. Nelson, 1971. Rizzuto, 1979. Vergote, & Aubert, 1972. Για ανασκόπηση της βιβλιογραφίας μπορεί κανείς να ανατρέξει στο Hyde, 1990 και στους Wright, & Koppe, 1964). Πρόσφατες έρευνες μελετούν την έννοια του Θεού μέσα στα πλαίσια της ευρύτερης προσπάθειας για την κατανόηση της εννοιολογικής αλλαγής μέσα σε έναν τομέα γνώσης (Πνευματικός, 2002α, β. Πνευματικός, & O'Hara, 1999). Η συγκεκριμένη έννοια μελετάται ως μέρος μιας εννοιολογικής ιεραρχίας για τα όντα και η εννοιολογική αλλαγή ως αλλαγή διακλάδωσης που εκφράζει σχέση όλου-μέρους ή γένους-ειδους μέσα σε αυτή την ιεραρχία, σύμφωνα με τη θεωρητική πρόταση του Paul Thagard (1992).

Εννοιολογικές ιεραρχίες και εννοιολογική αλλαγή σύμφωνα με τον Paul Thagard

Ο Thagard (1992) υποστηρίζει ότι οι έννοιες είναι οργανωμένες σε θεωρίες και ότι μπορούν να εκληφθούν ως σύνθετες υπολογιστικές δομές, οι οποίες είναι οργανωμένες σε ιεραρχίες με σχέσεις γένους-είδους και όλου-μέρους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το εννοιολογικό σύστημα μπορεί να αναλυθεί σε ένα δίκτυο από *κόμβους*, όπου κάθε κόμβος αντιστοιχεί σε μια έννοια και κάθε *μονοπάτι* του δικτύου αντιστοιχεί σε κάποιο σύνδεσμο ανάμεσα στις έννοιες. Κάθε έννοια και οι πιθανοί σύνδεσμοί της με άλλες έννοιες μπορούν σχηματικά να περιγραφούν από ένα *δεντρογράμμα* (βλ. Σχήμα 1). Ο Thagard (1992) περιγράφει πέντε ήδη συνδέσμων, οι οποίοι μπορούν να ισχύουν ανάμεσα στις έννοιες: *σύνδεσμοι είδους* (E), οι οποίοι υποδηλώνουν ότι μια έννοια είναι είδος μιας άλλης *σύνδεσμοι περίπτωσης* (Π), οι οποίοι φανερώνουν ότι ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ή υποκείμενο είναι μια περίπτωση κάποιας έννοιας *σύνδεσμοι κανόνων* (Κ), οι οποίοι εκφράζουν γενικές αλλά όχι, πάντοτε, καθολικές σχέσεις μεταξύ των εννοιών *σύνδεσμοι ιδιότητας* (Ι), οι οποίοι δηλώνουν ότι κάποιο αντικείμενο έχει κάτι ως ιδιότητα *σύνδεσμοι μέρους* (Μ), οι οποίοι δηλώνουν ότι το όλο συνίσταται από μέρη.

Μέσα σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, κάθε εννοιολογική αλλαγή εκλαμβάνεται ως προσθήκη ή αφαίρεση κόμβων και συνδέσμων στην εννοιολογική ιεραρχία. Για τον Thagard (1992), ο οποίος ενδιαφέρεται για τις εννοιολογικές αλλαγές οι οποίες ταυτίζονται με τις 'εννοιολογικές επαναστάσεις' στην επιστήμη, όλες οι αλλαγές, οι οποίες μπορούν να παρατηρηθούν σε μια εννοιολογική ιεραρχία, δεν είναι το ίδιο σημαντικές. Αλλαγές συνδεδεμένες με την εισαγωγή μιας νέας περίπτωσης, ιδιότητας ή ενός κανόνα, ο οποίος παίζει ρόλο μόνο στην επίλυση προβλημάτων ή επεξηγήσεων, στην πραγματικότητα δεν αλλάζουν τη βασική οργάνωση της ιεραρχίας και μπορούν να θεωρηθούν ως απλές *αναθεωρήσεις πεποιθήσεων*. Αντίθετα, η προσθήκη νέων ή η εξάλειψη παλαιών εννοιών στην εννοιολογική ιεραρχία, η προσθήκη ή διαγραφή συνδέσμων είδους ή μέρους και η αναδιοργάνωση της ιεραρχίας, χαρακτηρίζονται ως *κλαδικό άλμα* μιας έννοιας, επειδή συνοδεύονται από μεταπήδηση της έννοιας από μία διακλάδωση του δεντρογράμματος σε μια άλλη. Μερικές φορές, ωστόσο, παρατηρείται ριζική αναδιοργάνωση ολόκληρου του δεντρογράμματος της εννοιολογικής ιεραρχίας, την οποία ο Thagard (1992) αποκαλεί *αλλαγή κατεύθυνσης στο δεντρογράμμα*. Τόσο το κλαδικό άλμα όσο και η αλλαγή κατεύθυνσης στο δεντρο-

γραμμα χαρακτηρίζονται από τον Thagard ως “εννοιολογικές αλλαγές” και είναι αυτές που συνόδευσαν τις εννοιολογικές επαναστάσεις στα διάφορα επιστημονικά πεδία.

Εννοιολογικές ιεραρχίες και εννοιολογική αλλαγή στην έννοια του Θεού

Πρόσφατα, με βάση το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο, επιχειρήθηκε (Pneumatikos, 2002α. Pneumatikos & O'Hara, 1999) να ερμηνευτούν οι διαφορετικές απεικονίσεις-ζωγραφίες Χριστιανών (ορθοδόξων και καθολικών) μαθητών, οι οποίες αφορούσαν την κατοικία του Θεού. Η μεθοδολογία της έρευνας αυτής βασίστηκε στην άποψη ότι τα παιδιά, όταν ζωγραφίζουν κάποιο αντικείμενο, αναδεικνύουν τις εννοιολογικές διακρίσεις τις οποίες έχουν κάνει για το αντικείμενο αυτό σαν να το έχουν τοποθετήσει στο εννοιολογικό δίκτυο μιας κατηγορίας-έννοιας (βλ., για παράδειγμα, Goodepough, 1926 ή Harris, 1963). Συνεπώς, κάθε ζωγραφιά των παιδιών εκλαμβάνεται ως δείκτης της εννοιολογικής γνώσης των παιδιών για το αντικείμενο το οποίο ζωγραφίζουν. Με άλλα λόγια, η ζωγραφιά των παιδιών αναδεικνύει την πεποίθηση και, κατ' επέκταση, την εννοιολογική κατηγορία στην οποία το συγκεκριμένο αντικείμενο συμπεριλαμβάνεται ως μία περίπτωση.

Από την κατηγοριοποίηση των ζωγραφιών τις οποίες έδωσαν οι ορθόδοξοι και οι καθολικοί μαθητές της παραπάνω έρευνας φάνηκε ότι στις ζωγραφίες αυτές το σπίτι του Θεού αναπαρίσταται μέσα από δέκα διαφορετικούς τύπους ‘οικοδομημάτων’. Οι τύποι αυτοί ερμηνεύτηκαν με βάση τρεις διαφορετικές εννοιολογικές ιεραρχίες. Σε κάθε εννοιολογική ιεραρχία υπολανθάνει και μία διαφορετική αντίληψη για την οντολογία του Θεού. Πιο συγκεκριμένα, η έρευνα έδειξε ότι κατά τη σχολική ηλικία οικοδομείται η οντολογία του Θεού (α) ως ανθρώπου ο οποίος κατοικεί στη γη, (β) ως ανθρωποφυούς όντος (Harrison, 1912) το οποίο κατοικεί στον ουρανό και (γ) ως πνευματικού όντος. Κάποιοι από τους δέκα τύπους οικοδομημάτων που ζωγράρισαν τα παιδιά μπορούν να ερμηνευτούν από την ίδια εννοιολογική ιεραρχία. Ειδικότερα, οι ζωγραφίες που απεικονίζουν υλικό σπίτι, εκκλησία, ή φάτνη της Βηθλεέμ μπορούν να ερμηνευτούν από την πρώτη ιεραρχία (ο Θεός άνθρωπος που κατοικεί στη γη). Οι ζωγραφίες που απεικονίζουν σπίτι στα σύννεφα, εκκλησία στα σύννεφα, ή κήπο-παράδεισο, μπορούν να ερμηνευτούν από τη δεύτερη ιεραρχία (ο Θεός ως ανθρωποφυές ον το οποίο κατοικεί στον ουρανό). Οι ζωγραφίες που απεικονίζουν σύννεφα, συμβολικά στοιχεία όπως πύλες, οι οποίες, πιθανότατα, συμβολίζουν τις πύλες του παραδείσου, μπορούν να ερμηνευτούν από την τρίτη ιεραρχία (ο Θεός πνευματικό ον).

Οι ζωγραφιές, οι οποίες μπορούν να ερμηνευτούν από την ίδια εννοιολογική ιεραρχία, απαιτούν ήσσονος σημασίας αλλαγές στο δεντρογράμμα της έννοιας του Θεού, και δεν οδηγούν σε αλλαγή κατεύθυνσης του δεντρογράμματος αυτού. Συνεπώς, με βάση την προσέγγιση του Thagard (1992), μπορούν να προκύψουν από μίαν απλή αναθεώρηση πεποιθήσης. Αντίθετα, οι αλλαγές, οι οποίες συνδέονται με τη μετάβαση από τη μια εννοιολογική ιεραρχία στην άλλη, μπορούν να χαρακτηριστούν ως *εννοιολογικές αλλαγές* και, πιο συγκεκριμένα, ως *κλαδικό άλμα*, επειδή, κατά τη μετάβαση από την πρώτη ιεραρχία στη δεύτερη εμφανίζεται ένας νέος σύνδεσμος μέρους (ο Θεός είναι περίπτωση των ανθρώπινων υπάρξεων που κατοικούν στον παράδεισο), ενώ, κατά τη μετάβαση από τη δεύτερη στην τρίτη ιεραρχία, εμφανίζεται ένας νέος σύνδεσμος είδους (ο Θεός είναι περίπτωση ενός άλλου είδους όντων, των πνευμάτων).

Η επίδραση του πολιτισμικού πλαισίου στην εννοιολογική αλλαγή

Τα τελευταία χρόνια ένα πλήθος ερευνητών επισημαίνει την επίδραση του πολιτισμικού πλαισίου στην ανάπτυξη. Οι ερευνητές αυτοί, ενώ διαφωνούν ως προς τους μηχανισμούς διαμέσου των οποίων το πολιτισμικό πλαίσιο επιδρά στην ανάπτυξη, εντούτοις, συμφωνούν, γενικότερα, ως προς το ότι οι δομές της γνώσης πηγάζουν από την αλληλεπίδραση μεταξύ γνωστικών και κοινωνικών παραγόντων (Miller, 1999. Rogoff, 1990). Οι σχετικές απόψεις επισημαίνουν ότι τόσο τα πολιτισμικώς διαμορφωμένα έθιμα και οι πρακτικές ανατροφής των παιδιών όσο και οι απόψεις και οι 'εθνοθεωρίες' των υπόλοιπων μελών της κοινωνίας στην οποία ζει και αναπτύσσεται το άτομο αποτελούν ένα σημαντικό παράγοντα ερμηνείας του φαινομένου της ανάπτυξης (Cole, 1999. Nsamenang & Lamb, 1999. Super & Harkness, 1999). Με άλλα λόγια, τα πολιτισμικά πλαίσια τα οποία οργανώνονται σύμφωνα με τα συστήματα πολιτισμικού νοήματος, όπως είναι οι πεποιθήσεις και οι παραδόσεις των ατόμων της κάθε κοινωνίας, εκλαμβάνονται ως ενεργοί παράγοντες στη διαδικασία της ανάπτυξης (Cole & Cole, 2001). Στο θεωρητικό και ερευνητικό πεδίο της εννοιολογικής αλλαγής, για παράδειγμα, σχετικές έρευνες της Vosniadou (1994) από το χώρο της παρατηρησιακής αστρονομίας επισημαίνουν ότι, παρόλο που τα παιδιά προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα και η αφετηρία της εννοιολογικής αλλαγής ως προς την έννοια της γης είναι βασισμένη σε μίαν όμοια θεωρία αφελεύς φυσικής, τα παιδιά εμφανίζουν σημαντικές διαφορές ως προς τα εναλλακτικά μοντέλα που κατασκευάζουν για τη γη. Οι διαφορές αυτές

φαίνεται ότι επηρεάζονται από τα εγχώρια πολιτισμικά μοντέλα, τα οποία είναι ενσωματωμένα στη μυθολογία και στις τοπικές κοσμολογίες.

Ως προς την έννοια του Θεού, η οποία αποτελεί και το βασικό αντικείμενο της παρούσας μελέτης, παλαιότερες έρευνες έχουν επισημάνει την επίδραση του θρησκευτικού υποβάθρου στη διαμόρφωση της έννοιας αυτής (Nye & Carlson, 1984, Pitts, 1976). Επιπλέον, κάποιες άλλες έρευνες τονίζουν ότι διαφορετικά συστήματα πεποιθήσεων, τα οποία είναι άμεσα συνδεδεμένα με τις ψυχολογικές ανάγκες των ατόμων (Day, 1980, MacRae, 1977), συντελούν στη διαμόρφωση διαφορετικών εννοιολογικών συστημάτων για το Θεό (Sternberg, 1979). Ένα ενδιαφέρον εύρημα των ερευνών που περιγράφηκαν παραπάνω (Pneumatikos, 2002α, Pneumatikos & O'Hara, 1999), ήταν ότι η οικοδόμηση των εννοιολογικών ιεραρχιών ακολουθεί την ίδια εξελικτική πορεία μεταξύ των δύο ομάδων (καθολικών και ορθοδόξων), οι οποίες συμμετείχαν σ' αυτή. Πιο συγκεκριμένα, οι έρευνες αυτές έδειξαν ότι κάθε εννοιολογική ιεραρχία για το Θεό διαμορφώνεται στην ίδια ηλικία μεταξύ ορθοδόξων και καθολικών Χριστιανών μαθητών.

Πρέπει, όμως, να τονισθεί ότι οι δύο θρησκευτικές ομάδες, οι οποίες εξετάστηκαν στις παραπάνω έρευνες ήταν χριστιανικές, τα παιδιά προέρχονταν από το ίδιο (υψηλό) κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο και ζούσαν σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, όπως αυτή του Λουξεμβούργου. Προκύπτει, έτσι, ένα ενδιαφέρον ερώτημα σχετικά με το κατά πόσο οι εννοιολογικές αλλαγές για την έννοια του Θεού που εντοπίστηκαν στους συμμετέχοντες των παραπάνω ερευνών εμφανίζονται και σε μαθητικό πληθυσμό, ο οποίος προέρχεται από διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες, δηλαδή από ομάδες των οποίων τα πολιτισμικά πλαίσια δομούνται από διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις και παραδόσεις. Το ερώτημα αυτό επιχειρεί να διερευνήσει η μελέτη που περιγράφεται στις επόμενες σελίδες. Συγκεκριμένα, η παρούσα μελέτη διερευνά την οικοδόμηση των εννοιολογικών ιεραρχιών για την έννοια του Θεού σε μαθητικό πληθυσμό Ορθόδοξων Χριστιανών και Μουσουλμάνων, που κατοικούν στην Ελλάδα.

Στόχοι και υποθέσεις

Βασικός στόχος της έρευνας ήταν η διερεύνηση της επίδρασης του πολιτισμικού πλαισίου και ιδιαίτερα του διαφορετικού θρησκευτικού υποβάθρου στην οικοδόμηση της εννοιολογικής ιεραρχίας ως προς την οντολογία του Θεού από μαθητές σχολικής ηλικίας. Ειδικότερα, η έρευνα είχε ως στόχο να διερευνήσει, με βάση το θεωρητικό πλαίσιο του Thagard (1992), τις διαφο-

ρές και τις ομοιότητες στην εννοιολογική ιεραρχία για την οντολογία του Θεού, την οποία οικοδομούν Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι μαθητές του Δημοτικού σχολείου. Σύμφωνα με τις απόψεις για την επίδραση του πολιτισμικού πλαισίου στη διαμόρφωση των εννοιών, αναμένεται να εντοπιστούν διαφορές μεταξύ των δύο θρησκευτικών ομάδων στην οικοδόμηση της ιεραρχίας για την οντολογία του Θεού (Υπόθεση 1). Ωστόσο, καθώς δεν υπάρχει προηγούμενη έρευνα σχετική με την επίδραση της διαφορετικής θρησκείας στη διαμόρφωση της εννοιολογικής ιεραρχίας για το Θεό, ο τρόπος με τον οποίο το θρησκευτικό υπόβαθρο επιδρά στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης ιεραρχίας θα αποσαφηνιστεί από τα δεδομένα της παρούσας έρευνας.

Ο δεύτερος στόχος της έρευνας ήταν να διερευνήσει την επίδραση της ηλικίας στη διαμόρφωση της εννοιολογικής ιεραρχίας για την οντολογία του Θεού. Αναμένεται ότι οι μεγαλύτερης ηλικίας μαθητές των δύο θρησκευτικών ομάδων θα διαμορφώνουν περισσότερες σύνθετες ιεραρχίες για την οντολογία του Θεού συγκριτικά με τους νεότερους μαθητές. Ειδικότερα, το κλαδικό άλμα, το οποίο παρατηρήθηκε ως η βασική αλλαγή στην εννοιολογική ιεραρχία την οποία φάνηκε να οικοδομούν κατά τη σχολική ηλικία οι συμμετέχοντες στην προηγούμενη έρευνα του Πνευματικού (Pneumatikos, 2002α), αναμένεται ότι θα εμφανιστεί και στην εννοιολογική ιεραρχία την οποία διαμορφώνουν και οι μαθητές της παρούσας έρευνας (Υπόθεση 2).

ΜΕΘΟΔΟΣ

Συμμετέχοντες, έργο, διαδικασία

Στην έρευνα συμμετείχαν 128 Χριστιανοί μαθητές και μαθήτριες (62 αγόρια και 66 κορίτσια) των έξι τάξεων δημοτικών σχολείων της Ανατολικής Θεσσαλονίκης και 122 Μουσουλμάνοι μαθητές και μαθήτριες (73 αγόρια και 49 κορίτσια) των έξι τάξεων μειονοτικών σχολείων των νομών Έβρου και Ροδόπης, ηλικίας από 7 έως 12 χρόνων. Οι Χριστιανοί μαθητές προέρχονται από οικογένειες που κατοικούν σε μεσοαστική περιοχή, ενώ οι μουσουλμάνοι μαθητές προέρχονται από οικογένειες που κατοικούν σε αγροτικές περιοχές. Αναλυτική περιγραφή του δείγματος παρουσιάζεται στον Πίνακα 1.

Κατά τη διεξαγωγή της έρευνας ζητήθηκε από τους Χριστιανούς και τους Μουσουλμάνους μαθητές να ζωγραφίσουν πρώτα στη μισή επιφάνεια ενός φύλλου χαρτιού Α4 την κατοικία τους και, κατόπιν, στην άλλη μισή την κατοικία του Θεού (για τους Χριστιανούς μαθητές) ή του Αλλάχ (για τους

Πίνακας 1. Κατανομή του δείγματος, μέσος όρος ηλικίας (και τυπική απόκλιση) ανά πολιτισμική ομάδα και σχολική τάξη

Ομάδα	Σχολική τάξη						Σύνολο
	Α'	Β'	Γ'	Δ'	Ε'	ΣΤ'	
Χριστιανοί Μ.Ο. (Τ.Α.)	21 6.5 (0.3)	21 7.3 (0.2)	18 8.6 (0.2)	27 9.4 (0.2)	22 10.5 (0.2)	19 11.5 (0.3)	128
Μουσουλμάνοι Μ.Ο. (Τ.Α.)	21 6.8 (0.3)	22 7.6 (0.2)	17 8.3 (0.2)	25 9.4 (0.2)	19 10.7 (0.3)	18 11.6 (0.3)	122

Μουσουλμάνους μαθητές). Ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να ζωγραφίσουν την ατομική κατοικία για δυο λόγους: πρώτον, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν οι μικρότεροι, κυρίως, μαθητές είναι σε θέση να ζωγραφίσουν μια κατοικία και, δεύτερον, να ελεγχθεί εάν οι μαθητές αναπαριστούν με τον ίδιο ή με διαφορετικό τρόπο την ατομική και τη θεϊκή κατοικία. Κατά τη διάρκεια της εξέτασης τονίστηκε ιδιαίτερα ότι δεν υπάρχουν σωστές και λανθασμένες ζωγραφιές και ότι όλες οι ζωγραφιές θα είναι αποδεκτές. Στην περίπτωση των Χριστιανών μαθητών οι οδηγίες δίνονταν από το δάσκαλο της τάξης. Στην περίπτωση των Μουσουλμάνων μαθητών και προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι σχετικές οδηγίες από τους μαθητές (Cole & Cole, 2001), αυτές δίνονταν από το δάσκαλο της τουρκικής γλώσσας. Η εξέταση των μαθητών ήταν ομαδική και πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του σχολικού προγράμματος. Η ενασχόληση των μαθητών με το παραπάνω έργο διαρκούσε, περίπου, μία διδακτική ώρα.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Όλοι οι συμμετέχοντες στην έρευνα, ζωγραφίζοντας την ατομική τους κατοικία, έδωσαν ζωγραφιές στις οποίες απεικονίζεται ένα υλικό οικοδόμημα πάνω στη γη. Το εύρημα αυτό δείχνει ότι όλοι οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να απεικονίσουν μία κατοικία. Κατά συνέπεια, η περιγραφή, η οποία ακολουθεί, επικεντρώνεται στις μαθητικές ζωγραφιές που αφορούν την κατοικία του Θεού ή του Αλλάχ. Οι ζωγραφιές των συμμετεχόντων μαθητών αξιολογήθηκαν από τους δύο ερευνητές με βάση τα πρότυπα, τα οποία εμφανίστηκαν στις προηγούμενες έρευνες με δείγμα Χριστιανούς (καθολικούς και ορθόδοξους) μαθητές (Pneumatikos, 2002α. Pneumatikos & O'Hara, 1999). Θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι η αξιολόγη-

ση των ζωγραφιών δεν έγινε με βάση την πολυπλοκότητα των σχεδίων, αλλά, με βάση την οντολογία του Θεού, η οποία αντανακλάται σε κάθε μία από τις ζωγραφιές. Αρχικά, παρατηρήθηκε συμφωνία μεταξύ των δύο ερευνητών ως προς το 95% των περιπτώσεων. Κατόπιν συζήτησης, το ποσοστό συμφωνίας μεταξύ των ερευνητών ανήλθε στο 100% των περιπτώσεων.

Οι ζωγραφιές και οι εννοιολογικές ιεραρχίες στους Χριστιανούς μαθητές

Η ταξινόμηση των ζωγραφιών των Χριστιανών μαθητών έδειξε ότι μεταξύ των ζωγραφιών αυτών εμφανίζονται εννέα διαφορετικά πρότυπα της κατοικίας του Θεού. Τα πρότυπα αυτά, οι συχνότητες εμφάνισής τους και τα αντίστοιχα ποσοστά παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.

Οι Χριστιανοί μαθητές παρουσίασαν το σπίτι του Θεού ως ένα σπίτι (ποσοστό 7%), ή ως μια εκκλησία πιο πέρα από το σπίτι τους (ποσοστό 37.5%) ή ως τη φάτνη της Βηθλεέμ (ποσοστό 5.5%). Το κοινό χαρακτηριστικό αυτών των ζωγραφιών είναι ότι αναπαριστούν υλικά οικοδομήματα και αντανακλούν τη λανθάνουσα πεποίθηση των παιδιών ότι ο Θεός, οντολογικά, είναι ένας άνθρωπος, ο οποίος ζει στη γη σε ένα οικοδομήμα ανάλογο με αυτό των ανθρώπων. Σύμφωνα με τον Thagard (1992), τα δεδομένα αυτά μπορεί να ερμηνευθούν με αναφορά σε μία εννοιολογική ιεραρχία για την οντολογία του Θεού (βλ. Σχήμα 1α). Σύμφωνα με την ιεραρχία αυτή, ο Θεός είναι μία περίπτωση (Π) των ανθρώπων, οι οποίοι ζουν στη γη. Το ότι όλοι οι άνθρωποι χρειάζονται ένα σπίτι αποτελεί έναν κανόνα (Κ) στην ιεραρχία. Ο Θεός έχει ως ιδιότητα (Ι) να κατοικεί σε ένα σπίτι με όμοια με το σπίτι των παιδιών δομικά χαρακτηριστικά, σε μία εκκλησία πιο πέρα από το σπίτι τους, ή σε ένα παράδειγμα οικοδομήματος από την ιστορική παρουσία του Χριστού στη γη. Η επιλογή κάποιου από τα τρία αυτά διαφορετικά οικοδομήματα δεν υπονοεί και διαφορετική οντολογία του Θεού. Ο Θεός, οντολογικά, είναι ένας άνθρωπος ο οποίος ζει στη γη. Συνεπώς, κάθε ένα από τα τρία αυτά οικοδομήματα μπορεί να ερμηνευτεί από την ίδια εννοιολογική ιεραρχία και μπορεί να προκύψει, σύμφωνα με τον Thagard (1992), από απλή αναθεώρηση της πεποίθησης των παιδιών. Η εννοιολογική αυτή ιεραρχία εντοπίστηκε σε ποσοστό 50% του συνόλου των ζωγραφιών των Χριστιανών μαθητών.

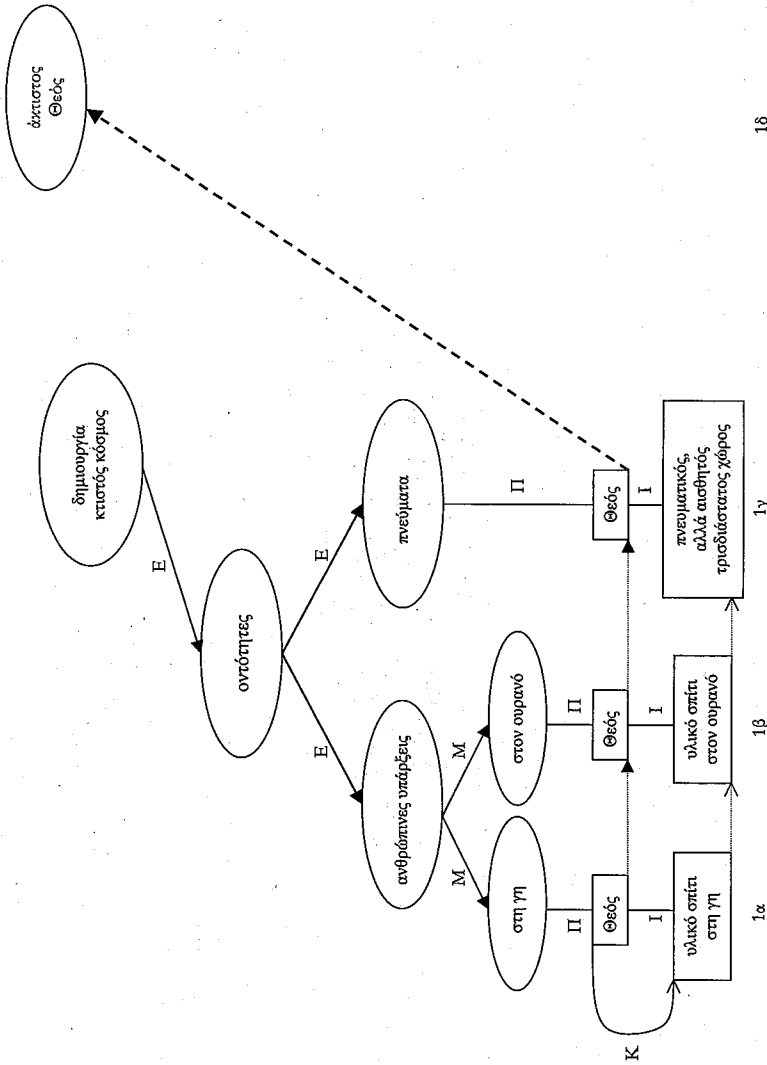
Μία άλλη ομάδα Χριστιανών μαθητών σχεδίασε πιο πάνω από το δικό τους σπίτι και πάνω στα σύννεφα ένα σπίτι (ποσοστό 9.4%), μία εκκλησία (ποσοστό 6.3%) ή έναν κήπο, ο οποίος προφανώς αντιπροσωπεύει τον παράδεισο (ποσοστό 13.3%). Το κοινό χαρακτηριστικό των ζωγραφιών αυτών

Πίνακας 2. Συχνότητες και ποσοστά εμφάνισης κάθε τύπου ζωγραφιάς μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων μαθητών

Χριστιανοί (N = 128)			Μουσουλμάνοι (N = 122)		
Τύπος ζωγραφιάς	Συχνότητα	%	Τύπος ζωγραφιάς	Συχνότητα	%
Υλικά οικοδομήματα στη γη	64	50.0	Υλικά οικοδομήματα στη γη	116	95.1
Σπίτι	9	7.0	Σπίτι	56	45.9
Εκκλησία	48	37.5	Εκκλησία	60	49.2
Ιστορική αναπαράσταση	7	5.5	Ιστορική αναπαράσταση	---	---
Υλικά οικοδομήματα στα σύννεφα	37	28.9	Υλικά οικοδομήματα στα σύννεφα	6	4.9
Σπίτι	12	9.4	Σπίτι	1	0.8
Εκκλησία	8	6.3	Εκκλησία	5	4.1
Κήπος	17	13.3	Κήπος	---	---
Συμβολικά οικοδομήματα στα σύννεφα	27	21.1	Συμβολικά - οικοδομήματα στα σύννεφα	---	---
Συννεφένιο σπίτι	6	4.7	Συννεφένιο σπίτι	---	---
Σύμβολα	14	10.9	Σύμβολα	---	---
Πλανήτες	7	5.5	Πλανήτες	---	---

Σημείωση: Τα έντονα στοιχεία φανερώουν τη συχνότητα και τα ποσοστά (%) των παιδικών ζωγραφιών, όπως αυτές κατηγοριοποιήθηκαν με βάση τις τρεις εννοιολογικές ιεραρχίες.

είναι ότι αναπαριστούν υλικά οικοδομήματα ή χώρους πάνω στα σύννεφα, στον ουρανό. Η πεποιθήση των παιδιών αυτών για το Θεό φαίνεται να είναι ότι ο Θεός είναι μια ύπαρξη, η οποία κατοικεί σε ανάλογες με τη γη συνθήκες σε έναν άλλο κόσμο, ο οποίος βρίσκεται ψηλά πάνω από τα σύννεφα, στον ουρανό. Ο Θεός, ωστόσο, οντολογικά παραμένει άνθρωπος, καθώς έχει ως ιδιότητα να κατοικεί σε ένα υλικό σπίτι τοποθετημένο, σε έναν άλλο κόσμο, στον ουρανό. Η αντίληψη αυτή είναι παρόμοια με τις πεποιθήσεις των αρχαίων Ελλήνων για τους χθόνιους θεούς (πρβλ. Rohde, 1950), όπως αυτές περιγράφονται στα ομηρικά έπη. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι άνθρωποι ζουν δύο ζωές: τη φυσική και μία κάτω από τις ίδιες συνθήκες ως ψυχή στο βασίλειο του Άδη (για συζήτηση στο θέμα βλ. Pnevmatikos, 2002α). Σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο του Thagard (1992), στην εννοι-

Σχήμα 1. Κλαδικά άλματα στα σχέδια των μαθητών για το σπίτι που κατοικεί ο Θεός.

Σημείωση: Στο παραπάνω σχήμα παρουσιάζονται συνοπτικά οι τρεις εννοιολογικές ιεραρχίες, οι οποίες αντανακλούν και διαφοροετική οντολογία του Θεού και τα αντίστοιχα κλαδικά άλματα που παρατηρούνται. Στην απλούστερη εννοιολογική ιεραρχία (1α), ο Θεός ελιχμβάνεται ως μια περιέπτωση (II) των ανθρώπων, οι οποίοι κατοικούν στη Γη και έχουν ως ιδιότητα (I) να κατοικούν σε κάποιο υλικό οικοδομήμα σύμφωνα με τον κανόνα (K) ότι όλοι οι άνθρωποι κατοικούν σε κάποιο σπίτι. Στη δεύτερη εννοιολογική ιεραρχία (1β), ο Θεός ελιχμβάνεται ως μία περιέπτωση (II) του μέρους (M) των ανθρώπων, που ζουν στον ουρανό και έχουν ως ιδιότητα (I) να κατοικούν σε ένα υλικό οικοδομήμα στον ουρανό. Στην τρίτη εννοιολογική ιεραρχία (1γ), ο Θεός ελιχμβάνεται ως μία περιέπτωση (II) του είδους (E) των υπάρξεων που αποκαλούνται πνεύματα και έχουν ως ιδιότητα να κατοικούν σε έναν πνευματικό, αλλά τριδιάστατο, χώρο.

Τα βέλη με διάστικτη γραμμή δείχνουν τη μετακίνηση της έννοιας του Θεού μέσα στην εννοιολογική ιεραρχία για τα όντα και τα κλαδικά άλματα που συνοδεύουν τη μετακίνηση αυτή κατά την πορεία της εννοιολογικής αλλαγής. Το βέλος με έντονη διακεκομμένη γραμμή υποδηλώνει ότι σύμφωνα με τη θεολογική άποψη των δύο μονοθεϊστικών θρησκειών, ο Θεός είναι υπερβατικός και δεν ανήκει στον κτιστό κόσμο, στον οποίο εντάσσονται οι άνθρωποι, αλλά και τα πνεύματα και συνεπώς δεν έχει ανάγκη από χώρο-κατοικία για να ζήσει (1δ). Ο άκτιστος Θεός είναι έξω από το δειντογράμμα που αναπαριστά την εννοιολογική ιεραρχία για τα όντα, και η εννοιολογική αλλαγή που απαιτείται να συμβεί προϋποθέτει ριζική αλλαγή του δειντογράμματος στο οποίο οι μαθητές εντάσσουν την έννοια του Θεού.

ολογική ιεραρχία που ερμηνεύει τη θέση αυτή (βλ. Σχήμα 1β), έχει προστεθεί ένας νέος σύνδεσμος μέρους (Μ) προκειμένου να περιγράψει το γεγονός ότι μέρος των ανθρώπινων υπάρξεων κατοικεί σε έναν άλλο τόπο, στον ουρανό. Ο Θεός φαίνεται να είναι μια περίπτωση (Π) αυτού του μέρους των ανθρώπων. Η εννοιολογική αυτή ιεραρχία εμφανίστηκε σε ένα ποσοστό 28.9% του συνόλου των ζωγραφιών των Χριστιανών μαθητών. Η δεύτερη εννοιολογική ιεραρχία μπορεί να προκύψει από την προσθήκη ενός νέου συνδέσμου (Μ) στην προηγούμενη εννοιολογική ιεραρχία. Η προσθήκη νέου συνδέσμου όλου-μέρους σε μια εννοιολογική ιεραρχία, σύμφωνα με τον Thagard (1992), δημιουργεί *κλαδικό άλμα* και μπορεί να χαρακτηριστεί ως *εννοιολογική αλλαγή*. Είναι προφανές και εδώ ότι οι τρεις τύποι ζωγραφιάς, οι οποίοι μπορούν να ερμηνευτούν από το ίδιο δεντρογράμμα, μπορούν να προκύψουν από *απλή αναθεώρηση πεποίθησης*.

Τέλος, ένα συνολικό ποσοστό 21.1% των Χριστιανών μαθητών αναπαριστά το σπίτι του Θεού ζωγραφίζοντας σύννεφα (ποσοστό 4.7%) ή κάποια συμβολικά στοιχεία (ποσοστό 10.9%), όπως πύλες, οι οποίες πιθανότατα συμβολίζουν τις πύλες του παραδείσου ή τον πλανήτη γη ή και περισσότερους πλανήτες και αστέρια (ποσοστό 5.5%). Η ιδέα για την οντολογία του Θεού που αντανακλάται στις ζωγραφιές αυτές είναι ότι ο Θεός δε χρειάζεται ένα υλικό οικοδόμημα για να ζήσει, αλλά έναν 'πνευματικό' χώρο. Ο χώρος αυτός, αν και δεν έχει ανάγκη υλικών στοιχείων για να περιγραφεί, ορίζεται με βάση τον τρισδιάστατο χώρο. Ο Θεός, οντολογικά, πλέον θεωρείται ως ένα πνεύμα, το οποίο κατοικεί σε έναν πνευματικό χώρο και το οποίο μπορεί και κινείται παντού μέσα στο σύμπαν. Η εννοιολογική ιεραρχία, η οποία μπορεί να ερμηνεύσει αυτή την πεποίθηση, φαίνεται στο Σχήμα 1γ και προκύπτει από την εισαγωγή ενός νέου συνδέσμου είδους (Ε) στην προηγούμενη ιεραρχία (Σχήμα 1β). Ο Θεός είναι μία περίπτωση (Π) του είδους (Ε) των οντοτήτων, τα οποία ονομάζονται πνεύματα και τα οποία διαφέρουν, οντολογικά, από τους ανθρώπους. Η νέα εννοιολογική ιεραρχία έχει προκύψει με την προσθήκη ενός νέου συνδέσμου είδους (Ε) στην προηγούμενη εννοιολογική ιεραρχία, συνιστά *κλαδικό άλμα* και, κατά συνέπεια, *εννοιολογική αλλαγή*. Οι τρεις τύποι ζωγραφιάς, οι οποίοι περιγράφονται από την ίδια εννοιολογική ιεραρχία, και σ' αυτήν την περίπτωση μπορούν να προκύψουν από *απλή αναθεώρηση πεποίθησης*.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι οι Χριστιανοί μαθητές στην Ελλάδα οικοδομούν τρεις εννοιολογικές ιεραρχίες, οι οποίες είναι ίδιες μ' αυτές που οικοδόμησαν οι Χριστιανοί (ορθόδοξοι και καθολικοί) μαθητές του Λουξεμβούργου (Pneumatikos, 2002α). Κατά συνέπεια, τα αναμενόμενα,

σύμφωνα με τη δεύτερη υπόθεση της έρευνας, κλαδικά άλματα εμφανίζονται και στους Χριστιανούς μαθητές στην Ελλάδα.

Οι ζωγραφιές και οι εννοιολογικές ιεραρχίες στους Μουσουλμάνους μαθητές

Οι ζωγραφιές των Μουσουλμάνων μαθητών, αν και σε ποικιλία δεν ξεπερνούσαν τις τέσσερις, μπόρεσαν και αυτές να κατηγοριοποιηθούν με βάση τις κατηγορίες, οι οποίες κατασκευάστηκαν στην προηγούμενη έρευνα (Ρνευματικός, 2002α. Ρνευματικός & Ο'Ηαγα, 1999) με δείγμα Χριστιανούς (ορθόδοξους και καθολικούς μαθητές). Συγκεκριμένα, όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, στις ζωγραφιές των Μουσουλμάνων μαθητών η κατοικία του Θεού αναπαρίσταται ως ένα σπίτι (ποσοστό 45.9%) ή ως ένα τζαμί (ποσοστό 49.2%) πάνω στη γη και δίπλα στην κατοικία των μαθητών, ως ένα τζαμί πάνω στα σύννεφα (ποσοστό 0.8%) ή, τέλος, ως ένας κήπος στον ουρανό, ο οποίος προφανώς αντιπροσωπεύει, όπως και στην περίπτωση των Χριστιανών μαθητών, τον παράδεισο (ποσοστό 4.1%). Είναι φανερό ότι οι ζωγραφιές, οι οποίες απεικονίζουν τζαμί, δηλώνουν κάτι ανάλογο με τις ζωγραφιές των Χριστιανών μαθητών, οι οποίες απεικονίζουν εκκλησία. Κανένα από τα άλλα πρότυπα ζωγραφιών, τα οποία παρουσίασαν οι Χριστιανοί μαθητές, αλλά ούτε και κάποιο καινούριο, δεν εντοπίστηκε μεταξύ των ζωγραφιών των Μουσουλμάνων μαθητών.

Όπως στην περίπτωση των Χριστιανών μαθητών, οι ζωγραφιές των Μουσουλμάνων μαθητών κατηγοριοποιήθηκαν με κριτήριο την οντολογία του Θεού, η οποία υπολανθάνει σε κάθε ζωγραφιά. Έτσι, είναι εμφανές ότι οι ζωγραφιές, οι οποίες αναπαριστούν ένα σπίτι ή ένα τζαμί δίπλα στο σπίτι των μαθητών, αντανακλούν την πρώτη εννοιολογική ιεραρχία, η οποία συζητήθηκε παραπάνω, σύμφωνα με την οποία ο Θεός εκλαμβάνεται οντολογικά ως άνθρωπος πάνω στη γη (ποσοστό 95.1%). Κατ' αναλογία, στην απεικόνιση της κατοικίας του Θεού πάνω στα σύννεφα, είτε ως τζαμί είτε ως κήπο (παράδεισο), αντανακλάται η δεύτερη οντολογία σύμφωνα με την οποία ο Θεός εκλαμβάνεται ως ανθρωποφυής οντότητα (άνθρωπος-ψυχή), η οποία κατοικεί στον ουρανό υπό συνθήκες ανάλογες με αυτές που ζουν οι άνθρωποι στη γη (ποσοστό 4.9%).

Η επίδραση του πολιτισμικού πλαισίου στην οικοδόμηση των εννοιολογικών ιεραρχιών

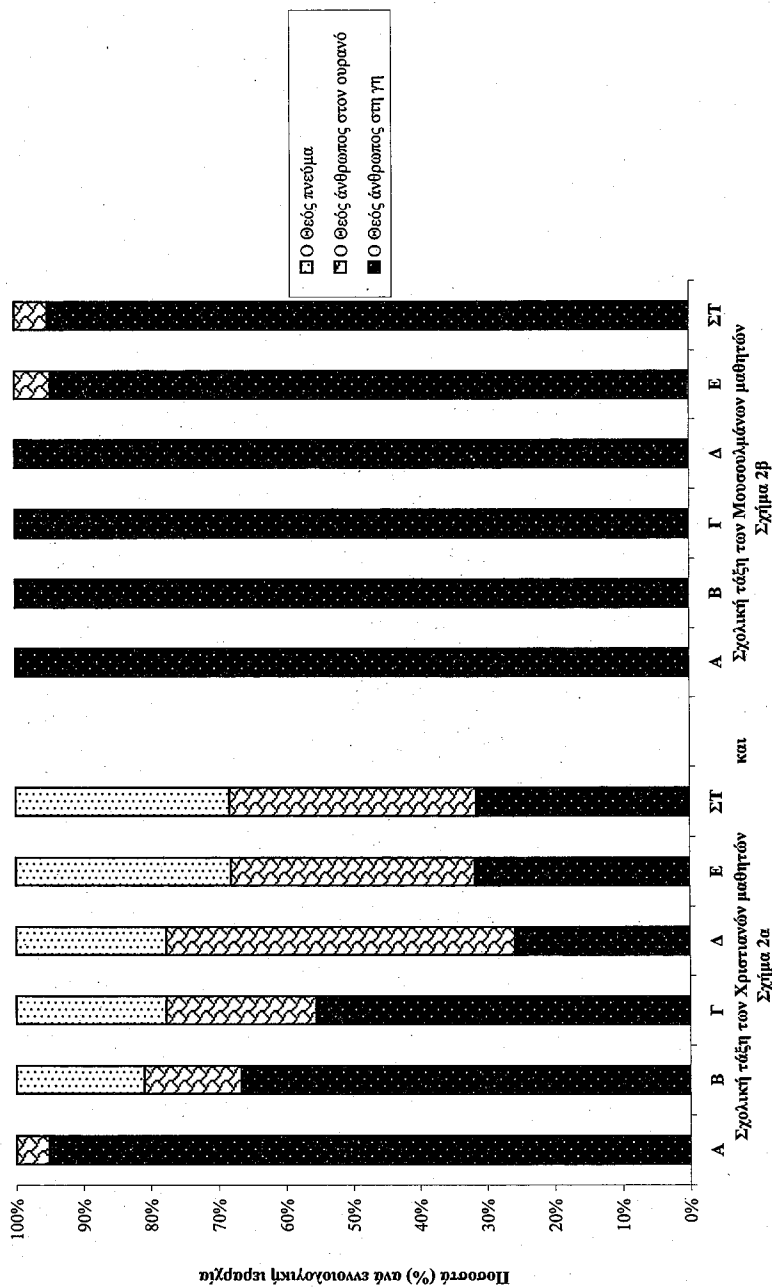
Από τα παραπάνω φαίνεται ότι τόσο οι Χριστιανοί όσο και οι Μουσουλμάνοι μαθητές ζωγράφισαν οικοδομήματα, στα οποία αντανακλώνται οι δύο

πρώτες εννοιολογικές ιεραρχίες για την οντολογία του Θεού (ο Θεός άνθρωπος στη γη και ο Θεός άνθρωπος-ψυχή στον ουρανό) (βλέπε επίσης Πίνακα 2). Ωστόσο, η τρίτη εννοιολογική ιεραρχία (ο Θεός πνεύμα) εμφανίζεται μόνο μεταξύ των Χριστιανών μαθητών. Οι στατιστικές αναλύσεις του χ^2 οι οποίες εφαρμόστηκαν στα δεδομένα αυτά, έδειξαν ότι υπάρχει σχέση ανάμεσα στο είδος της εννοιολογικής ιεραρχίας για την οντολογία του Θεού και της θρησκευτικής-πολιτισμικής ομάδας από την οποία προέρχονται οι συμμετέχοντες, $\chi^2(2, N = 250) = 64.264, p < .000$. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει την πρώτη υπόθεση της έρευνας, δείχνοντας ότι τα συστήματα πολιτισμικού νοήματος (όπως είναι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και οι παραδόσεις), στα οποία εκτίθενται τα παιδιά, επηρεάζουν το είδος της εννοιολογικής ιεραρχίας για την έννοια του Θεού που οικοδομούν κατά τη διάρκεια της σχολικής ηλικίας.

Η επίδραση της ηλικίας στην επιλογή των εννοιολογικών ιεραρχιών

Η δεύτερη υπόθεση της έρευνας αφορούσε την επίδραση της ηλικίας στη διαμόρφωση της εννοιολογικής ιεραρχίας για την οντολογία του Θεού. Η επίδραση της ηλικίας μεταξύ των μελών καθεμιάς από τις δύο θρησκευτικές ομάδες θα συζητηθεί ξεχωριστά, καθώς από την παραπάνω περιγραφή φάνηκε ότι υπάρχουν, στατιστικά, σημαντικές διαφορές στην ποιότητα των εννοιολογικών ιεραρχιών, οι οποίες οικοδομούνται από τα μέλη των δύο διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων.

Στο Σχήμα 2α φαίνεται η επίδραση της ηλικίας στη διαμόρφωση της εννοιολογικής ιεραρχίας για την οντολογία του Θεού μεταξύ των Χριστιανών μαθητών της παρούσας έρευνας. Το σχήμα αυτό παρουσιάζει τα ποσοστά των εννοιολογικών ιεραρχιών, τα οποία εμφανίστηκαν σε κάθε ηλικία. Από το σχήμα αυτό είναι εμφανές ότι η πρώτη εννοιολογική ιεραρχία (ο Θεός άνθρωπος στη γη) εμφανίζεται, κυρίως, στους μαθητές της Α' τάξης (ποσοστό 20%). Το ποσοστό εμφάνισης αυτής της ιεραρχίας μειώνεται, προοδευτικά, καθώς προχωρούμε σε μεγαλύτερες τάξεις (ποσοστό 14%, 10% για τους μαθητές των Β' και Γ' τάξεων, αντίστοιχα) και περιορίζεται σε μονοψήφιο αριθμό στις τρεις τελευταίες τάξεις (ποσοστό 7% για τους μαθητές των Δ' και Ε' τάξεων και 6% μεταξύ των μαθητών της ΣΤ' τάξης). Η δεύτερη εννοιολογική ιεραρχία (ο Θεός άνθρωπος-ψυχή στον ουρανό) εμφανίζεται σε μικρό ποσοστό μεταξύ των μαθητών της Α' (2.7%), Β' (8.1%) και της Γ' (10.8%) τάξης. Η εννοιολογική αυτή ιεραρχία αντανakλάται, κυρίως, στα σχέδια των μαθητών της Δ' τάξης (ποσοστό 37.8%), ενώ εμφανίζεται να

Σχήμα 2. Η διαμόρφωση των ενοσιολογικών ιεραρχιών για την οντολογία του Θεού μεταξύ των Χριστιανών (Σχήμα 2α) και των Μουσουλμάνων μαθητών (Σχήμα 2β) σε σχέση με τη σχολική τάξη.

υποχωρεί στις μεγαλύτερες τάξεις σε ποσοστό 21.6% για την Ε' και σε 18.9% για την ΣΤ' τάξη. Η τρίτη, τέλος, εννοιολογική ιεραρχία (ο Θεός ως πνεύμα) ενώ εμφανίζεται μεταξύ των ζωγραφιών των μαθητών των Β' και Γ' τάξεων σε ποσοστό 14.8%, και σε ποσοστό 22.2% μεταξύ των μαθητών της Δ' τάξης απαντάται, κυρίως, στις ζωγραφίες των μεγαλύτερων μαθητών (ποσοστό 25.9% και 28.9% για την Ε' και την ΣΤ' τάξη, αντίστοιχα). Για τη στατιστική επιβεβαίωση της σχέσης ανάμεσα στην οικοδόμηση της εννοιολογικής ιεραρχίας και της ηλικίας πραγματοποιήθηκε έλεγχος συνάφειας χ^2 , ο οποίος έδειξε ότι υπάρχει σχέση ανάμεσα στην επιλογή της εννοιολογικής ιεραρχίας και της ηλικίας, $\chi^2(10, N = 250) = 34.256, p < .000$. Τα ευρήματα αυτά συμφωνούν με τα αποτελέσματα της προηγούμενης έρευνας του Πνευματικού (Pneumatikos, 2002α) και, ταυτόχρονα, επιβεβαιώνουν τη δεύτερη υπόθεση της παρούσας έρευνας, σύμφωνα με την οποία αναμενόταν οι μεγαλύτεροι, συγκριτικά, με τους μικρότερους σε ηλικία μαθητές, να διαμορφώνουν περισσότερο σύνθετες εννοιολογικές ιεραρχίες για την οντολογία του Θεού.

Στο Σχήμα 2β φαίνεται ότι οι Μουσουλμάνοι μαθητές των πρώτων τεσσάρων τάξεων χρησιμοποίησαν αποκλειστικά την πρώτη εννοιολογική ιεραρχία (ο Θεός άνθρωπος στη γη). Η δεύτερη εννοιολογική ιεραρχία (ο Θεός άνθρωπος-ψυχή στον ουρανό) εμφανίζεται, αρχικά, σε ένα πολύ μικρό ποσοστό μεταξύ των μαθητών της Ε' τάξης 0.8% και σε ένα ποσοστό 4.9% μεταξύ των μαθητών της ΣΤ' τάξης. Η τρίτη εννοιολογική ιεραρχία δε βρέθηκε να αντανακλάται σε καμία από τις ζωγραφίες των Μουσουλμάνων μαθητών. Οι στατιστικές αναλύσεις του χ^2 έδειξαν ότι υπάρχει σχέση ανάμεσα στην επιλογή της εννοιολογικής ιεραρχίας και της ηλικίας, $\chi^2(5, N = 250) = 24.517, p < .000$. Αν και το ποσοστό εμφάνισης της δεύτερης εννοιολογικής ιεραρχίας μεταξύ των Μουσουλμάνων μαθητών είναι μικρό, το εύρημα αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνει κατά κάποιο τρόπο τη δεύτερη υπόθεση της έρευνας και για την περίπτωση της συγκεκριμένης θρησκευτικής ομάδας. Έτσι, φαίνεται ότι η πορεία οικοδόμησης των εννοιολογικών ιεραρχιών με βάση την οντολογία του Θεού είναι η ίδια μεταξύ των δύο θρησκευτικών ομάδων. Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι μαθητές φαίνεται να οικοδομούν πρώτα την απλούστερη εννοιολογική ιεραρχία (ο Θεός άνθρωπος στη γη) και κατόπιν, με την πρόοδο της ηλικίας, την πιο σύνθετη (ο Θεός ως άνθρωπος-ψυχή στον ουρανό). Ωστόσο, τα αποτελέσματα της έρευνας, τα οποία περιγράφηκαν στην παρούσα ενότητα, δείχνουν ότι τα χρονολογικά ορόσημα οικοδόμησης της κάθε μιας από τις διαφορετικές εννοιολογικές ιεραρχίες για την έννοια του Θεού επηρεάζονται από τα συστήματα πο-

λιτισμικού νοήματος (όπως είναι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και οι παραδόσεις) στα οποία εκτίθενται τα παιδιά.

ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Τα σχέδια των μαθητών είναι περιορισμένα και πολιτισμικά καθορισμένα

Βασικός στόχος της παρούσας μελέτης ήταν η διερεύνηση της επίδρασης του πολιτισμικού πλαισίου και, ιδιαίτερα, του διαφορετικού θρησκευτικού υποβάθρου στη διαμόρφωση της εννοιολογικής ιεραρχίας για την οντολογία του Θεού μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων του δημοτικού σχολείου. Όπως ειπώθηκε κατά την περιγραφή της κατηγοριοποίησης των ζωγραφιών των μαθητών, η αξιολόγηση των ζωγραφιών έγινε όχι με βάση την πολυπλοκότητα των σχεδίων και την ιχνογραφική ικανότητα των μαθητών, αλλά με βάση την οντολογία του Θεού, η οποία αντανακλάται σε κάθε μία από τις ζωγραφιές. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι μαθητές χρησιμοποιούν ένα συγκεκριμένο τύπο ζωγραφιών για να απεικονίσουν την κατοικία του Θεού, αν και ο αριθμός των εναλλακτικών ζωγραφιών τις οποίες έδωσαν οι Μουσουλμάνοι μαθητές ήταν μικρότερος από τον αντίστοιχο αριθμό των Χριστιανών μαθητών. Τα σχέδια αυτά φάνηκε ότι είναι σε σημαντικό βαθμό πολιτισμικά καθορισμένα και ότι αντανακλούν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των μελών της κάθε ομάδας. Έτσι, ενώ οι Χριστιανοί μαθητές ζωγράρισαν μία εκκλησία, οι Μουσουλμάνοι μαθητές ζωγράρισαν ένα τζαμί. Επίσης, ενώ οι Χριστιανοί μαθητές ζωγράρισαν κάτι από την ιστορική παρουσία του Χριστού στη γη, όπως η φάτνη της Βηθλεέμ, οι Μουσουλμάνοι μαθητές δεν είχαν κάτι ανάλογο να δείξουν στις ζωγραφιές τους.

Μία ερμηνεία των ευρημάτων αυτών θα μπορούσε να δοθεί με αναφορά στις πεποιθήσεις των δύο θρησκειών για το Θεό. Χριστιανισμός και Ισλάμ αποτελούν δύο από τις κυρίαρχες μονοθεϊστικές θρησκείες του σύγχρονου κόσμου, οι οποίες έχουν ως κοινή ρίζα τη θρησκεία του Αβραάμ. Στα πλαίσια του χριστιανισμού, ωστόσο, ο Χριστός θεωρείται ως άνθρωπος αλλά και ως Θεός· είναι το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας. Για τους Μουσουλμάνους, ωστόσο, ο Χριστός είναι, απλά, ένας από τους προφήτες, όπως και ο Μωάμεθ. Το σημείο αυτό συνιστά τον πυρήνα των δομικών διαφορών μεταξύ των δύο μονοθεϊστικών θρησκειών (βλ. Γιαννουλάτος, 2001). Ενώ, λοιπόν, για τους Χριστιανούς η φάτνη της Βηθλεέμ συνδέεται με την ιστορική παρουσία του Χριστού ως Θεανθρώπου στη γη, για τους Μουσουλμάνους,

ούτε ο Χριστός ούτε ο Μωάμεθ θεωρούνται ως η ενσάρκωση της ίδιας της θεότητας. Κατ' επέκταση, για τους Μουσουλμάνους δεν υπάρχει κάποιο σημείο αναφοράς σχετικό με την ιστορική παρουσία του Θεού στον κόσμο. Πιθανότατα, το γεγονός αυτό να ερμηνεύει την απουσία ζωγραφιών, μεταξύ των Μουσουλμάνων μαθητών, στις οποίες να αναπαρίσταται η ιστορική παρουσία του Θεού στη Γη. Τα ευρήματα αυτά φαίνεται να στηρίζουν την άποψη ότι τα διαφορετικά συστήματα πεποιθήσεων (Sternberg, 1979) – στην προκειμένη περίπτωση τα συστήματα των θρησκευτικών πεποιθήσεων – προσδιορίζουν τα συμβολικά στοιχεία, τα οποία επιλέγουν οι μαθητές διαφορετικών θρησκειών προκειμένου να αναπαραστήσουν το Θεό.

Οι δύο θρησκευτικές ομάδες, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι, οι οποίες συμμετείχαν στην έρευνα, φαίνεται να αντιστοιχούν, ταυτόχρονα, σε δύο διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες. Κατ' επέκταση, τα ευρήματα της έρευνας ενισχύουν την υπόθεση της πολιτισμικής διαμεσολάβησης την οποία έχει διατυπώσει η Vosniadou (1994) στηριζόμενη σε διαπολιτισμικά δεδομένα από το χώρο της αστρονομίας. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, το πολιτισμικό υπόβαθρο από το οποίο προέρχονται τα άτομα επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αναπαριστούν τις έννοιες.

Εννοιολογικές ιεραρχίες και η αναπτυξιακή πορεία της εννοιολογικής αλλαγής

Τα σχέδια των μαθητών που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα κατηγοριοποιήθηκαν σε τρεις εννοιολογικές ιεραρχίες, καθεμία από τις οποίες αντανακλά μία διαφορετική, οντολογικά, αντίληψη για το Θεό: ο Θεός είναι άνθρωπος, ο οποίος κατοικεί στη γη· ο Θεός είναι άνθρωπος-ψυχή, η οποία κατοικεί στον ουρανό-παράδεισο σε ανάλογες με τη γη συνθήκες· ο Θεός είναι ένα πνεύμα το οποίο, ωστόσο, έχει την ανάγκη τρισδιάστατου χώρου για να υπάρξει. Οι τρεις αυτές εννοιολογικές ιεραρχίες είναι οι ίδιες μ' αυτές που περιγράφηκαν σε προηγούμενη έρευνα με συμμετέχοντες ορθόδοξους και καθολικούς μαθητές (Pneumatikos, 2002a).

Όπως φαίνεται και στο Σχήμα 1α, η πρώτη εννοιολογική ιεραρχία είναι απλούστερη από τις άλλες δύο. Σύμφωνα μ' αυτή την ιεραρχία, οι μαθητές αναγνωρίζουν ως βασικό είδος όντων τους ανθρώπους, οι οποίοι κατοικούν στη γη. Η δεύτερη εννοιολογική ιεραρχία (Σχήμα 1β) είναι συνθετότερη και προκύπτει από την εισαγωγή ενός συνδέσμου μέρους στην προηγούμενη εννοιολογική ιεραρχία. Τα όντα, στην περίπτωση αυτή, επιμερίζονται σε ανθρώπινες υπάρξεις, που κατοικούν στη γη και σε ανθρώπινες υπάρξεις-ψυχές οι οποίες κατοικούν στον ουρανό πάνω από τα σύννεφα σε συνθήκες

ανάλογες με αυτές της γης. Η τρίτη εννοιολογική ιεραρχία (Σχήμα 1γ) είναι περισσότερο σύνθετη από τις άλλες δύο και προϋποθέτει την εισαγωγή στην εννοιολογική ιεραρχία για τα όντα ενός νέου είδους, των πνευμάτων.

Ο βαθμός συνθετότητας των τριών εννοιολογικών ιεραρχιών αντανακλάται και στην αναπτυξιακή πορεία εμφάνισής τους. Όπως φαίνεται στο Σχήμα 2, η δεύτερη εννοιολογική ιεραρχία εντοπίστηκε στις ζωγραφιές των Χριστιανών μαθητών της μέσης σχολικής ηλικίας και στις ζωγραφιές των Μουσουλμάνων μαθητών των τελευταίων τάξεων του δημοτικού σχολείου. Και στις δύο περιπτώσεις η εμφάνιση αυτής της ιεραρχίας ακολουθεί την εμφάνιση της πρώτης ιεραρχίας για την οντολογία του ανθρωπόμορφου Θεού, ο οποίος κατοικεί στη γη. Επιπρόσθετα, η τρίτη εννοιολογική ιεραρχία εντοπίστηκε μόνο μεταξύ των ζωγραφιών των Χριστιανών μαθητών και, κυρίως, των μαθητών των μεγαλύτερων τάξεων. Κατά συνέπεια, η συγκεκριμένη ιεραρχία εμφανίζεται μετά από τις άλλες δύο στην αναπτυξιακή πορεία των αλλαγών για την έννοια του Θεού: άλλωστε, η ιδέα του πνευματικού Θεού, η οποία αντανακλάται στην ιεραρχία αυτή, εμφανίζεται αργότερα και στην πορεία εξέλιξης των θρησκευτικών πεποιθήσεων (για εκτενέστερη συζήτηση βλ. Pnevmatikos, 2002α).

Η επίδραση του θρησκευτικού-πολιτισμικού υποβάθρου στην εννοιολογική αλλαγή

Τα αποτελέσματα της έρευνας οδήγησαν σε δύο ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις, οι οποίες αφορούν την επίδραση του διαφορετικού θρησκευτικού-πολιτισμικού υποβάθρου στην πορεία οικοδόμησης των εννοιολογικών ιεραρχιών, κατά τη διάρκεια της σχολικής ηλικίας. Η πρώτη διαπίστωση συνδέεται με το χρόνο εμφάνισης της δεύτερης εννοιολογικής ιεραρχίας για την οντολογία του Θεού μεταξύ των μαθητών των δύο ομάδων. Πιο συγκεκριμένα, ενώ μεταξύ των Χριστιανών μαθητών η δεύτερη οντολογία του ανθρωποφυούς Θεού, ο οποίος κατοικεί στον ουρανό, εμφανίζεται από τις πρώτες τάξεις και κυριαρχεί στα σχέδια των μαθητών της Δ΄ τάξης, η ίδια οντολογία αντανακλάται, και μάλιστα σε περιορισμένο ποσοστό, στα σχέδια των Μουσουλμάνων μαθητών των δύο τελευταίων τάξεων του δημοτικού σχολείου.

Η δεύτερη διαπίστωση συνδέεται με το είδος των εννοιολογικών ιεραρχιών για την οντολογία του Θεού, οι οποίες οικοδομούνται στις δύο θρησκευτικές ομάδες κατά τη διάρκεια της σχολικής ηλικίας. Πιο συγκεκριμένα, ενώ η τρίτη εννοιολογική ιεραρχία για την οντολογία του πνευματικού Θεού εμφανίζεται στα σχέδια των Χριστιανών μαθητών της Ε΄ και της ΣΤ΄

τάξης, η ίδια οντολογία δεν εντοπίστηκε στα σχέδια των Μουσουλμάνων μαθητών της παρούσας έρευνας. Ωστόσο, αξίζει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι νεότερη μελέτη, η οποία αφορά τη διερεύνηση της διαμόρφωσης των εννοιολογικών ιεραρχιών σε άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, δείχνει ότι η τρίτη εννοιολογική ιεραρχία για την οντολογία του Θεού διαμορφώνεται κατά τα πρώτα χρόνια της νεότητας και, μάλιστα στο ίδιο περίπου ποσοστό μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων νεαρών εφήβων (Pneumatikos & Makris, 2002). Συνεπώς, οι διαφορές που παρατηρήθηκαν μεταξύ παιδιών σχολικής ηλικίας των δύο πολιτισμικών ομάδων θα πρέπει να ερμηνευτούν ως διαφορές που αφορούν το χρόνο επίτευξης των εννοιολογικών αλλαγών οι οποίες συνδέονται με την οντολογία του Θεού.

Πέρα από τις διαφορές ως προς το χρόνο οικοδόμησης των εννοιολογικών ιεραρχιών κατά τη σχολική ηλικία, μεταξύ των δύο θρησκευτικών ομάδων εντοπίζονται και δύο σημαντικές ομοιότητες. Πρώτον, η αφηρησία και, δεύτερον, η κατεύθυνση την οποία ακολουθεί η οικοδόμηση των εννοιολογικών ιεραρχιών για το Θεό είναι η ίδια μεταξύ των δύο ομάδων.

Η πρώτη εννοιολογική ιεραρχία για την έννοια του Θεού, που σχηματίζουν τα παιδιά και των δύο ομάδων, είναι αυτή του ανθρώπου στη γη. Γιατί, όμως, να συμβαίνει αυτό, αφού τα παιδιά ούτε από το περιβάλλον τους ούτε από την εκπαίδευσή τους λαμβάνουν ρητά αυτή την πληροφορία; Είναι βέβαιο, ωστόσο, ότι τα παιδιά, πριν έρθουν σε επαφή με τη συστηματική διδασκαλία, έχουν ενστερνισθεί ένα πλήθος πληροφοριών για την έννοια του Θεού. Οι πληροφορίες αυτές εντάσσονται στο εννοιολογικό πλαίσιο των παιδιών, το οποίο βασίζεται στην καθημερινή διαισθητική τους εμπειρία, και στην οποία τα μόνα όντα τα οποία φαίνεται να διακρίνονται είναι τα ανθρώπινα. Κατ' επέκταση, τα παιδιά αποδίδουν στο Θεό ανθρώπινες ανάγκες όπως, στην περίπτωση της παρούσας έρευνας, αυτή της κατοικίας. Με άλλα λόγια, φαίνεται να ενισχύεται η άποψη που προτείνει ότι οι θρησκευτικές σκέψεις ενεργοποιούν τους ίδιους γνωστικούς μηχανισμούς με τις μη θρησκευτικές σκέψεις (Πνευματικός, 1993, 1995. Boyer & Ramble, 2001).

Δεύτερον, φάνηκε ότι η οικοδόμηση των εννοιολογικών ιεραρχιών, με βάση την οντολογία του Θεού και στις δύο ομάδες, συνίσταται στη μετάβαση από την απλούστερη ιεραρχία (ο Θεός ως άνθρωπος) στην επόμενη, πιο σύνθετη ιεραρχία (ο Θεός ως άνθρωπος που κατοικεί στον ουρανό). Έτσι, τόσο η κοινή αφηρησία όσο και η κοινή κατεύθυνση της εννοιολογικής αλλαγής στην έννοια του Θεού μεταξύ των δύο ομάδων φαίνεται να επιβεβαιώνει το εύρημα ερευνών που προέρχονται από άλλους εξειδικευμένους τομείς γνώσεων, σύμφωνα με το οποίο η αφηρησία και η πορεία της εννοιολο-

γικής αλλαγής σε μian έννοια είναι η ίδια μεταξύ ατόμων με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο (Vosniadou, 1994).

Γιατί, λοιπόν, ενώ τα άτομα διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων ξεκινούν από την ίδια εννοιολογική ιεραρχία και ακολουθούν την ίδια πορεία εννοιολογικής αλλαγής, να εμφανίζουν διαφορά, μεταξύ τους, ως προς το χρόνο εμφάνισης των εννοιολογικών αλλαγών;

Κοινωνικές επιδράσεις στην εννοιολογική αλλαγή

Πέρα, ωστόσο, από τις διαφορετικές επιδράσεις της κάθε θρησκείας στην καθημερινότητα των μελών της κάθε πολιτισμικής ομάδας, το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα έχουν, τουλάχιστον με βάση την περιοχή προέλευσής τους, διαφορετική κοινωνικο-οικονομική προέλευση υπέρ των Χριστιανών μαθητών, μπορεί να θεωρηθεί ότι μπορεί να ερμηνεύσει μέρος της παρατηρούμενης διατήρησης για περισσότερο χρόνο, από τους Μουσουλμάνους μαθητές, της πρώτης εννοιολογικής ιεραρχίας. Θα είχε, πραγματικά, ενδιαφέρον μια κατοπινή έρευνα να εξετάσει την επίδραση του πολιτισμικού πλαισίου στην εννοιολογική αλλαγή της έννοιας του Θεού εξισώνοντας, κατά το δυνατόν, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των συμμετεχόντων.

Διδακτικές επιδράσεις στην εννοιολογική αλλαγή

Ο Vygotsky (1986) συζητώντας τον κοινωνικό χαρακτήρα της ανάπτυξης, την περιγράφει ως μια διαδικασία η οποία από δια-προσωπική γίνεται ενδο-προσωπική. Στο πλαίσιο αυτό, ο Vygotsky διακρίνει τις έννοιες σε καθημερινές και επιστημονικές. Οι καθημερινές έννοιες διαμορφώνονται κυρίως υπό την επίδραση του ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου. Αυτές τις έννοιες η συστηματική διδασκαλία σκοπεύει να τις μετατρέψει σε επιστημονικές. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τη θρησκεία. Σε κάθε θρησκεία μπορεί κανείς να διακρίνει την πατερική και ακαδημαϊκή θεολογία, η οποία εκφράζεται με τον ακριβή εννοιολογικά λόγο των ειδικών και τη 'λαϊκή' θρησκεία με την οποία εκφράζονται, συνήθως, στην καθημερινότητά τους οι πιστοί της θρησκείας αυτής. Τις μη αποδεκτές από την ακαδημαϊκή θεολογία πεποιθήσεις της λαϊκής θρησκείας οι ειδικοί θεολόγοι προσπαθούν μέσα από τη συστηματική και μη διδασκαλία να τις εξαλείψουν. Αυτό επιδιώκει και η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στο σχολείο. Ενδεχομένως, οι διαφορές, που φαίνεται να υπάρχουν στο αναλυτικό πρόγραμμα του μαθήματος των Θρησκευτικών για τους Μουσουλμάνους μαθητές έναντι αυτού για τους

Χριστιανούς μαθητές, είναι δυνατόν να ερμηνεύουν τη χρονική διαφορά στην εμφάνιση της εννοιολογικής αλλαγής στις δύο ομάδες των μαθητών.

Μια μελλοντική έρευνα, η οποία θα επικέντρωνε το ενδιαφέρον της στην επίδραση της διαφορετικής μεθοδολογικής προσέγγισης του θρησκευτικού μαθήματος ή στην εφαρμογή εναλλακτικών διδακτικών προσεγγίσεων, θα ήταν πραγματικά χρήσιμη για την καλύτερη κατανόηση των διαφορών που παρατηρήθηκαν σε αυτή την έρευνα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα έρευνα έδειξε ότι η έννοια του Θεού υπόκειται σε αλλαγές ανάλογες με αυτές που εμφανίζονται και σε άλλους εξειδικευμένους τομείς γνώσεων εμπλουτίζοντας έτσι τις σχετικές μαρτυρίες για το φαινόμενο της εννοιολογικής αλλαγής και με δεδομένα από το θρησκευτικό τομέα γνώσης. Η έρευνα, επιπλέον, έδειξε ότι η οικοδόμηση της εννοιολογικής ιεραρχίας για το Θεό έχει την ίδια αφετηρία και ακολουθεί την ίδια κατεύθυνση μεταξύ μαθητών οι οποίοι προέρχονται από ομάδες με διαφορετικό θρησκευτικό και πολιτισμικό υπόβαθρο. Κατά τη διάρκεια της πορείας οικοδόμησης των εννοιολογικών ιεραρχιών εμφανίστηκαν διαφορές μεταξύ των δύο θρησκευτικών ομάδων οι οποίες αφορούν, κυρίως, την επιλογή των συμβόλων, τα οποία χρησιμοποιούνται για την αναπαράσταση της οντολογίας του Θεού, και το χρόνο εμφάνισης της εννοιολογικής αλλαγής.

Η ερμηνεία των διαφορών αυτών, μεταξύ των ομάδων της παρούσας έρευνας, με αναφορά στον τρόπο διδασκαλίας του θρησκευτικού μαθήματος και στα χαρακτηριστικά της μουσουλμανικής κοινωνίας απαιτεί μελλοντική και πιο συστηματική έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση. Μια συστηματική διερεύνηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των οικογενειών των μαθητών της κάθε θρησκευτικής ομάδας, ενδεχομένως να οδηγήσει σε μια καλύτερη ερμηνεία των διαφορών μεταξύ των δύο θρησκευτικών ομάδων. Η διερεύνηση αυτή θα μπορούσε να συμπεριλάβει, για παράδειγμα, μετρήσεις σχετικές με το κοινωνικο-οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο της οικογένειας, με τις λατρευτικές συνήθειες των γονέων, τη συχνότητα συμμετοχής τους σε λατρευτικές εκδηλώσεις και τη συμμετοχή των παιδιών στις εκδηλώσεις αυτές. Ταυτοχρόνως, μία πιο συστηματική προσέγγιση του τρόπου διδασκαλίας του θρησκευτικού μαθήματος μεταξύ των δύο θρησκευτικών ομάδων κρίνεται ως απαραίτητη, προκειμένου να διαπιστωθεί η ισχύς ή μη των ερμηνειών, οι οποίες δόθηκαν παραπάνω.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Babin, P. (1965). The idea of God: Its evolution between the ages of 11 and 19. In A. Godin (Ed.), *From religious experience to a religious attitude* (pp. 183-198). Chicago, IL: Loyola University Press.
- Boyer, P., & Ramble, C. (2001). Cognitive templates for religious concepts: Cross-cultural evidence for recall of counter-intuitive representations. *Cognitive Science*, 25, 535-564.
- Bunnen, C. (1965). The burning bush: The symbolic implications of Bible story among children from 5-12 years. In A. Godin (Ed.), *From religious experience to a religious attitude* (pp. 171-182). Chicago, IL: Loyola University Press.
- Caravita, S. (2001). Commentary: A re-framed conceptual change theory? *Learning and Instruction*, 11, 421-429.
- Chi, M. T. H., Slotta, J. D., & de Leeuw, N. (1994). From things to processes: A theory of conceptual change for learning science concepts. *Learning and Instruction*, 4, 27-43.
- Γιαννουλάτος, Α. (2001). *Παγκοσμότητα και Ορθοδοξία: Μελετήματα Ορθόδοξου προβληματισμού*. Αθήνα: Ακρίτας.
- Cole, M. (1999). Ο ρόλος της κουλτούρας στην εξέλιξη του παιδιού (Μ. Παπαδοπούλου, Μετάφ.). Στο Χ. Νόβα (Επιμ. Έκδ.), *Πολιτισμικοί κόσμοι της πρώτης παιδικής ηλικίας* (σ. 23-48). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Cole, M., & Cole, S. (2001). *Η ανάπτυξη των παιδιών* (Β' τόμος, Ζ. Μπαμπλέκου, Επιμ. Έκδ. και Μ. Σόλμαν, Μετάφ.). Αθήνα: Δαφνάνος.
- Day, D. (1980). *Religious orientation, God concept, religious experience, social interest, and self-concept as a function of psychological needs*. Unpublished doctoral dissertation, Biola University, La Mirada, California.
- Deconchy, J. P. (1965). The idea of God: Its emergence between 7 and 16 Years. In A. Godin (Ed.), *From religious experience to a religious attitude* (pp. 97-108). Chicago, IL: Loyola University Press.
- Deconchy, J. P. (1967). *Structure génétique de l' idée de Dieu chez des Catholiques Français* [Γενετική δομή της ιδέας του Θεού στους καθολικούς Γάλλους]. Bruxelles: Lumen Vitae.
- Elkind, D. (1961). The child's conception of his religious denomination: I. The Jewish child. *Journal of Genetic Psychology*, 99, 209-225.
- Godin, A. (1985). *The psychological dynamics of religious experience*. Birmingham, AL: Religious Education Press.
- Goldman, R. (1964). *Religious thinking from childhood to adolescence*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Goodenough, F. (1926). *Measurement of intelligence by drawings*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Graebner, O. E. (1964). Child concepts of God. *Religious Education*, 59, 234-241.
- Gunstone, R. F., & Mitchell, I. J. (1997). Metacognition and conceptual change. In J. J. Mintzes, J. H. Wandersee, & J. D. Novak (Eds.), *Teaching science for understanding: A human constructivist view* (pp. 133-163). San Diego, CA: Academic.
- Harris, D. B. (1963). *Children's drawings as measures of intellectual maturity*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Harrison, J. E. (1912). *Themis: A study of the social origins of Greek religion*. Cambridge, UK: The University Press.
- Heller, D. I. (1986). *The children's God*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

- Hyde, K. (1990). *Religion in childhood and adolescence: A comprehensive review of the research*. Birmingham, AL: Religious Education Press.
- Larson, L., & Knapp, R. H. (1964). Sex differences in symbolic conceptions of the deity. *Journal of Projective Techniques and Personality Assessment*, 28, 303-306.
- Limón, M. (2001). On the cognitive conflict as an instructional strategy for conceptual change: A critical appraisal. *Learning and Instruction*, 11, 357-380.
- Limón, M. (2002). *Conceptual change in history*. In M. Limón & L. Mason (Eds.), *Reconsidering conceptual change: Issues in theory and practice* (pp. 259-289). Dordrecht, The Netherlands: Kluwer.
- MacRae, D. R. (1977). *The relationship of psychological needs to God concept and religious conceptions*. Unpublished doctoral dissertation, Biola University, La Mirada, California.
- Miller, J. D. (1999). Cultural psychology: Implications for basic psychological theory. *Psychological Science*, 10, 85-91.
- Nelson, M. O. (1971). The concept of God and feelings toward parents. *Journal of Individual Psychology*, 27, 46-49.
- Nsamenang, A. B., & Lamb, M. E. (1999). Η κοινωνικοποίηση των παιδιών των NSO στη Bamenda Grassfields του Βορειοδυτικού Καμερούν (Μ. Παπαδοπούλου, Μετάφ.). Στο Χ. Νόβα (Επ. Έκδ.), *Πολιτισμικοί κόσμοι της πρώτης παιδικής ηλικίας* (σ. 290-302). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Nye, W., & Carlson, J. (1984). The development of concept of God in children. *The Journal of Genetic Psychology*, 145, 137-142.
- Piaget, J. (1950). *The psychology of intelligence*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Pitts, V. P. (1976). Drawing the invisible: Children's conceptualization of God. *Character Potential*, 8, 12-24.
- Pneumatikos, D. (2002α). Conceptual changes in religious concepts of elementary school-children: The case of the house where God lives. *Educational Psychology*, 22, 93-113.
- Pneumatikos, D. (2002β). Conceptual change, mental models and their internal consistency within the religious domain of knowledge. In S. Lehti & K. Merenluoto (Eds.), *A process approach to conceptual change. Proceedings of Third European Symposium on Conceptual Change* (pp.148-158). Turku, Finland: University of Turku.
- Pneumatikos, D., & O'Hara, L. (1999, August). *Changes in children's concepts of the God's house: Belief revision or conceptual change?* Paper presented in the Eighth Conference of the European Association for Research on Learning and Instruction, Goteborg, Sweden.
- Pneumatikos, D., & Makris, N. (2002). The effect of cultural background on conceptual change: The concept of God among Christian and Muslim children and young adults. In S. Lehti & K. Merenluoto (Eds.), *A process approach to conceptual change. Proceedings of Third European Symposium on Conceptual Change* (pp. 216-226). Turku, Finland: University of Turku.
- Πνευματικός, Δ. (1993). *Η ανάπτυξη της θρησκευτικής σκέψης κατά την παιδική και εφηβική ηλικία*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Πνευματικός, Δ. (1995). Θρησκευτική σκέψη: Μια μελέτη για τη δομή της, την ανάπτυξη και τη σχέση της με εξειδικευμένες γνωστικές ικανότητες. *Ψυχολογία: Το Περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας*, 2(2), 194-225.
- Rizzuto, A. M. (1979). *The birth of the living God: A psychoanalytic study*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

- Rogoff, B. (1990). *Apprenticeship in thinking: Cognitive development in social context*. New York: Oxford University Press.
- Rohde, E. (1950). *Psyche: The cult of souls and belief in immortality among the Greeks*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Roof, W. C., & Roof, J. L. (1984). Review of the polls: Images of God among Americans. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 23, 201-205.
- Sternberg, C. F. (1979). *Belief systems and the conceptualization of God*. Unpublished doctoral dissertation, University of Colorado at Boulder.
- Super, S. M., & Harkness, S. (1999). Η εξέλιξη του συναισθήματος κατά τη νηπιακή και την πρώτη παιδική ηλικία (Μ. Παπαδοπούλου, Μετάφ.). Στο Χ. Νόβα (Επιμ. Έκδ.), *Πολιτισμικοί κόσμοι της πρώτης παιδικής ηλικίας* (σ. 49-63). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Thagard, P. (1992). *Conceptual revolutions*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Vergote, A., & Aubert, C. (1972). Parental images and representation of God. *Social Compass*, 19, 431-444.
- Vosniadou, S. (1994). Universal and culture-specific properties of children's mental models of the earth. In L. A. Hirschfeld & S. A. Gelman (Eds.), *Mapping the mind. Domain specificity in cognition and culture* (pp. 412-430). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Vygotsky, L. (1986). *Thought and language*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Wiser, M., & Amin, T. (2001). 'Is heat hot?' Inducing conceptual change by integrating everyday and scientific perspectives on thermal phenomena. *Learning and Instruction*, 11, 331-355.
- Wright, H. D., & Koppe, W. A. (1964). Children's potential religious concepts. *Character Potential*, 2, 83-90.

CONCEPTUAL CHANGES IN GOD CONCEPT: THE EFFECT OF CULTURAL CONTEXT AMONG CHRISTIAN AND MUSLIM ELEMENTARY SCHOOL CHILDREN

Dimitris Pnevmatikos¹ and Nikos Makris²

*¹Aristotle University of Thessaloniki, Greece & ²Democritus University of
Thrace, Greece*

Abstract. The basic aim of this study was to investigate the effect of cultural context on the conceptual change regarding the concept of God as two different religious groups, namely Christian and Muslim elementary schoolchildren, conceive it. The 128 Christian and 122 Muslim elementary schoolchildren participated in the present study, aged 7 - 12 years old, drew at the A4 paper their house and the house where God / Allah lives in. The results of the study showed that children from both religious groups start from the same conceptual basis based on the ontology of God (God is a human being living on earth), and follow the same developmental direction in the course of conceptual change (God is a human being-soul living in the clouds, and God is a spirit). However, the choice of the drawing that represents the concept of God seems to be culturally predetermined. Differences in the timing of the conceptual change have also been found.

Key words: Concept of God, Conceptual change, Cultural effect.

Address: Dimitris Pnevmatikos, Department of Primary Education, Florina School of Education, Aristotle University of Thessaloniki, P.O. Box 21, 531 00 Florina, Greece. Tel.: ++30-2310-991104. E-mail: dpnevmat@eled-fl.auth.gr

Address: Nikos Makris, Department of Primary Education, Democritus University of Thrace, Nea Chili, 681 00 Alexandroupolis, Greece. Tel.: ++30-25510-30008. E-mail: nmakris@eled.uth.gr